

سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در شکل و فرم منطقه ثامن شهر مشهد در دوره معاصر

الناز سرخیلی - دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس
محمد رضا پورجعفر - استاد دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس
مجتبی رفیعیان - دانشیار دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۸/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۴/۱۷

چکیده:

وجود بارگاه حضرت رضا(ع) در شهر مشهد، مهمترین عامل جذب جمعیت و رونق فعالیت‌ها در ناحیه کنونی شهر مشهد است و تأثیر منحصر به فردی بر کمیت و کیفیت توسعه فیزیکی شهر مشهد داشته است. این عامل حائز اهمیت، نه تنها باعث تبدیل منطقه پیرامونی حرم مطهر به یکی از باشکوه‌ترین و وسیع‌ترین مجموعه‌های آرامگاهی جهان اسلام و موجب ظهور یکی از پردرآمدترین مناطق اقتصادی و گردشگری کشور شده، بلکه تأثیر قابل توجهی بر کمیت و کیفیت توسعه فیزیکی شهر مشهد داشته است.

در مطالعه شکل و فرم بافت‌های شهری، نقش عوامل مختلفی مانند عوامل طبیعی، اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و ... را می‌توان مشاهده نمود. به دلیل ماهیت معنوی و مذهبی منطقه ثامن، عوامل مذهبی نقش مهمی بر جهت‌گیری توسعه آن داشته‌اند. به علاوه، وجود فرصت‌های سرمایه‌گذاری با ارزش برای سرمایه‌گذاران خصوصی و عمومی، نقش عوامل اقتصادی را بر توسعه شهری این منطقه قابل توجه ساخته است. بنابراین به نظر می‌رسد که بین عوامل تبیین‌کننده شکل و فرم شهری، دو عامل مذهبی (معنوی) و اقتصادی (مادی) اساسی‌ترین تغییرات منطقه ثامن مشهد را باعث شده‌اند. این مقاله، با هدف بررسی نقش دو نیروی قابل توجه (ارزش‌های مذهبی و ارزش‌های اقتصادی) بر شکل و فرم بافت پیرامون حرم (منطقه ثامن)، در دوره معاصر، به دنبال شناخت ارزش‌های معنوی (مذهب) و ارزش‌های مادی (اقتصادی) و ارزیابی اثرات همگرایی و تعامل این دو نیرو بر شکل و فرم نهایی منطقه با استفاده از روش تحقیق تحلیلی - توصیفی است. به این ترتیب، از یک سو به توصیف ویژگی‌های شکلی منطقه ثامن در مراحل مختلف رشد و تحول آن به شیوه توصیفی تحول سنجی می‌پردازد و از سوی دیگر، چرایی و چگونگی اثرگذاری دو نیروی قدسی و مادی در شکل و فرم این منطقه در دوره‌های مختلف تحلیل می‌شود. نتایج تحقیق نشان داد که این دو نیرو به طور هم‌عرض و در جهات مختلف، بافت شهری منطقه ثامن را دستخوش تغییرات جدی کرده‌اند و شکل و فرم نهایی منطقه ثامن تحت تأثیر کشاکش و تقابل دائمی بین این دو نیرو شکل گرفته است.

واژگان کلیدی: شکل شهر، فرم شهر، نیروی اقتصادی، نیروی مذهبی، منطقه ثامن مشهد.

۸۷

شماره دوازدهم

پاییز ۱۳۹۳

فصلنامه
علمی-پژوهشی

مطالعات
شهری

سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در
شکل و فرم منطقه ثامن شهر مشهد در دوره معاصر

۱. مقدمه و طرح مسئله

به جرأت می‌توان گفت شهر مشهد، هویت کنونی و توسعه خود را مرهون استقرار آرامگاه امام هشتم شیعیان و توجه ویژه به آن طی دوره‌های مختلف تاریخی است. نتیجه این توجه ویژه، تغییرات قابل ملاحظه شکل و فرم شهری شهر مشهد، به موازات تغییر نگرش‌های مدیریت شهری و دولتی است. در واقع، شهر مشهد به جز بناهای معماری مربوط به مجموعه حرم، بخش اعظم و باارزش بافت تاریخی‌اش را از دست داده و چیزی از بافت سنتی و بازارهای مشهد باقی نمانده است.

تغییر شکل و فرم شهری را می‌توان حاصل تغییرات تدریجی (ناشی از تغییر درازمدت فعالیت‌ها و نوسازی تک بناها) و یا حاصل تغییرات دفعی (تخریب‌های ناشی از رخداد‌های طبیعی و انسانی مانند زلزله و جنگ و برنامه‌های نوسازی) دانست. شهر مشهد، علاوه بر تغییرات تدریجی در شکل خود، بارها تغییرات دفعی و یکباره ناشی از برنامه‌های نوسازی را به بهانه‌ها و در مقیاس‌های مختلف تجربه کرده است. در واقع تقدس مکانی حریم حرم امام هشتم شیعیان و توانایی مالی تولیدات مالی حرم و مدیریت شهری به دلیل کمک‌های دولتی یا درآمدهای حاصل از زائر و موقوفات شهری، فرصت نوسازی، تجدید بنا و احداث بناهای باشکوه را در شهر مشهد و خصوصاً پیرامون حرم امام فراهم آورده است. این برنامه‌ها و اقدامات نوسازی از احداث صحن‌ها و بست بالا و پایین از پیش از دوره صفوی و تیموریان آغاز شده و تا تغییر شکل و تخریب بازار در دوره پهلوی اول، پاکسازی و تخریب وسیع پیرامون حرم از بناهای مسکونی و تجاری و اقامتی برای احداث فلکه ترافیکی در دوره پهلوی دوم و نوسازی ۳۶۰ هکتار از مجموعه حرم و بافت فرسوده پیرامون آن پس از انقلاب ادامه یافته است.

توسعه فیزیکی شهر مشهد بارها در کانون توجه جامعه متخصص و عموم مردم بوده است. برنامه‌های کلان نوسازی و بهسازی پیرامون حرم، چگونگی برقراری تراز مالی اجرای برنامه‌های نوسازی و توسعه پیرامون حرم، نحوه پاسخگویی زیرساخت‌ها به جمعیت روزافزون زائر و ساکن در شهر مشهد، موضوع حفاظت از ارزش‌های تاریخی و فرهنگی، میزان زیاد بارگذاری کاربری‌های سودآور در پیرامون حرم، تغییر وسیع و تخریب ارزش‌های هویتی بافت سنتی شهر و دون شأن بودن بافت فرسوده همجوار با حرم از جمله بحث‌ها، چالش‌ها و انتقادات وارد بر نحوه مداخله مدیریت شهری و برنامه‌های توسعه شهری بوده است.

مطالعات انجام شده در خصوص الگوی توسعه شهری شهرهای با عملکرد زیارتی، غالباً شامل پژوهش‌های تاریخ شهر و مطالعات تاریخی شهرهای زیارتی می‌شود. در سال ۱۳۸۶، در همایش اماکن مقدس در شهر مشهد، تحقیقاتی در خصوص نحوه توسعه و ویژگی‌های برخی از شهرهای زیارتی ارائه شد. سایر مطالعاتی که غالباً در ارتباط با اماکن مقدس و زیارتی انجام می‌شود بیشتر اشاره به ویژگی‌های معماری بناهای مقدس و مذهبی و نهایتاً محوطه‌ها و صحن‌های پیرامونی آنها دارد. همچنین مطالعات اندکی در خصوص ویژگی‌ها و تأثیر عوامل مختلف بر الگوی توسعه بافت شهری در شهرهای زیارتی انجام شده است. همیلتون و

اسپایسر (Spicer & Hamilton, 2005) به بررسی ویژگی‌های مکانی فضاها و اماکن مقدس در شهرهای دوره قرون وسطی و مدرن اروپا پرداخته‌اند. به تازگی حسین (Hussein, 2013) مطالعه‌ای در خصوص ارزش‌های اجتماعی در حال تغییر در شهرهای زیارتی و تأثیر آنها بر الگوی توسعه شهرهای زیارتی عراق انجام داده است که در آن تأکید بر نحوه اثرگذاری ارزش‌های اجتماعی در حال تغییر در نحوه توسعه شهرهای زیارتی داشته است. در عین حال، به ارزش‌های پایدار معنوی و مذهبی و غالب بودن آن در الگوی توسعه اشاره می‌کند. اما یکی از نکات مهم در شهرهای زیارتی، تأثیر عملکرد زیارتی شهر بر نوع فعالیت‌های اقتصادی شهروندان و شرایط اقتصادی بافت پیرامون شهر است که بر نحوه نوسازی و تحول فیزیکی در این شهرها به شدت اثرگذار بوده است.

این مقاله، با هدف بررسی نقش دو نیروی قابل توجه (ارزش‌های مذهبی و ارزش‌های اقتصادی) بر شکل و فرم بافت پیرامون حرم (منطقه ثامن) که یکی از هسته‌های اولیه شهر مشهد نیز می‌باشد، پاسخگویی به سئوالات زیر را در نظر دارد: بازتاب هر یک از ارزش‌های قدسی و مذهبی و اقتصادی بر شکل و فرم شهری چیست؟ و ارزش‌های قدسی و اقتصادی بر تحول شکل و فرم نهایی منطقه ثامن مشهد چگونه مؤثر بوده‌اند؟ در این مقاله، پس از مروری بر ادبیات موجود در ارتباط با مؤلفه‌های معرف و تأثیرگذار بر شکل و فرم شهر، به بررسی چگونگی تحول منطقه ثامن در شهر مشهد و پاسخگویی به سؤال اصلی تحقیق پرداخته می‌شود.

۲. چارچوب نظری

از شکل^۱ و فرم^۲ شهر تعاریف زیادی عنوان شده است که معمولاً این دو واژه به جای یکدیگر و یا در کنار یکدیگر نیز به کار برده شده‌اند. بحرینی، ترجمه کتاب فرم خوب شهری لینچ^۳ را با عنوان شکل خوب شهر ارائه می‌دهد. حبیب با ترجمه (urban form) به شکل شهر، آن را نمودی از محتوا، واقعیت و مستقل از ما و نحوه ادراک و خوانش ما می‌داند که در عین ایستایی در هر وضعیت، حالتی پویا برای دگرگونی دارد و حاصل تعامل کلیه نیروهای شکل دهنده کالبد شهر است (Habib, 2006). همچنین عباس زاده و گوهری واژه فرم شهر و شکل شهر را هم معنا با یکدیگر به کار برده و آن را در برگزیده عناصر و لایه‌های مختلفی می‌دانند که برآیند آنها نحوه رشد و تکامل شهر را مشخص می‌سازند (Abbaszade, 2012: 2). علاوه بر این، مولوی مفهوم لغوی فرم شهری را این گونه بیان می‌کند: فرم به طور کلی شکل یا ساختار یک چیز منفک از موادی که آنرا ساخته‌اند و منفک از مضمون و محتوی آن است (Molavi, 2005: ۳۰). نقل از (Enc. Britannica, 1991). با وجود شباهت معنایی و اشتراک بیشتر شاخص‌ها و روش‌های سنجش و ارزیابی شکل و فرم شهر در ادبیات موجود، شکل و توصیف دو بعدی از ماهیت موجود یک پدیده و فرم، توصیف سه بعدی آن است. گاه به جای استعمال این دو واژه، از عنوان موفولوژی شهر استفاده می‌شود: از منظر برخی جغرافیدانان،

1 shape

2 form

3 Good Urban Form

شکل شهر فقط مورفولوژی شهر است. به این معنی که شکل شهر در برگزیده بافت فیزیکی، عملکردهای اداری و صنعتی و مجموعه ساختمان‌هایی است که معرف فضائی پدیده‌های شهری هستند (Habib, 2002; Abbaszade, Gohari, 2012:2). به نقل از

نظریه پردازان مختلف، عوامل و مؤلفه‌های متنوعی را برای شکل و فرم شهری ارائه کرده‌اند که در جدول ۱ خلاصه شده است:

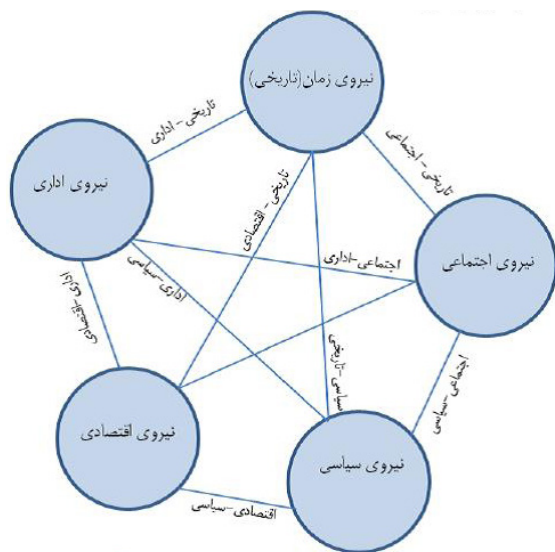
اینکه چگونه شکل شهر به وجود می‌آید، چگونه تغییر می‌کند و چه عواملی در تغییر و تحول آن مؤثرند نیز بحثی است که محققان شهری در غالب تئوری‌های تبیینی (هنجاری و عملکردی)، بسیار به آن پرداخته‌اند. مطالعه تاریخ و سرگذشت شهرهای مختلف نشان می‌دهد که چگونه رخدادهای طبیعی و غیرطبیعی، تصمیم‌گیری‌های سیاسی و اجتماعی و فعالیت‌های شهری منجر به تغییر تدریجی فرم و شکل یک شهر، رشد یا نابودی آن شده‌اند. انگیزه‌های اولیه و در واقع ریشه‌های اصلی شکل‌گیری و رشد شهرها در طول تاریخ را می‌توان به عامل مذهب (نیاز به مقدسات) و عامل اقتصاد (مازاد محصولات کشاورزی) مرتبط دانست.

لینچ آن دسته از اهداف و ارزش‌های شهر که بر شکل شهر مؤثرند یا با آن مرتبطند را در چهار دسته معرفی می‌کند: ارزش‌های نیرومند، ارزش‌های آرمانی، ارزش‌های ضعیف و ارزش‌های پنهانی و علاوه بر آن دسته دیگری را نیز به عنوان ارزش‌های فراموش شده معرفی می‌کند. بر طبق این نظر، مهم‌ترین و قابل مشاهده‌ترین آنها ارزش‌های نیرومند و ارزش‌های پنهانی هستند. به عبارت دیگر، ارزش‌های نیرومند (مانند رفیع نیاز به خدمات، زیربناها و مسکن، تأمین فضا برای کاربری‌های لازم، افزایش دسترسی، بهره‌برداری از منابع یا مناطق جدید، کاهش آلودگی و سروصدا، حفظ قیمت املاک و مالیات‌های مربوط، تأمین ایمنی و سلامت جسمی، تأمین دفاع و...) و ارزش‌های پنهانی (مانند حفظ کنترل سیاسی و یا حیثیت، بسط و اشاعه فرهنگ پیشرفته، تسلط یک منطقه یا یک گروه از مردم، انتقال فعالیت‌ها یا افراد نامطلوب، کسب سود، تسهیل فرایند برنامه‌ریزی یا مدیریت) می‌توانند اثر قابل ملاحظه‌ای بر چگونگی شکل‌گیری و تغییرات شکل و فرم شهر داشته باشند (Lynch, 1984).

سلطانی و نامداریان نیروهای تأثیرگذار بر تحولات کالبدی شهرها را به پنج نیرو و مؤلفه تفکیک می‌کنند که به صورت مجرد یا در ترکیب با هم، بافت کالبدی شهرها را متأثر می‌سازند. این پنج نیرو زمان یا اثر فرهنگ و گذشته تاریخی، نیروی اداری یا طرح‌ها و قوانین

توسعه، نیروی اقتصادی یا بازار سرمایه، نیروی سیاسی یا تجمل‌گرایی و قدرت مداری عوامل سیاسی و نیروی اجتماعی را شامل می‌شود.

در واقع، بافت کالبدی نهایی شهر را می‌توان محصول تعامل و رقابت ارزش‌ها و نیروهای متعددی دانست که در هر دوره‌ای، افزایش خواسته یا ناخواسته قدرت یا اهمیت برخی از آنها، فرم و شکل شهر را متناسب با الزامات و تقاضای خود، دستخوش تغییر و تحول کرده است (Soltani, Namdariyan, 2010: 124).

نمودار ۱: فضای شهری، نیروهای مؤثر بر تحولات شهری، ماخذ: سلطانی و نامداریان (۹۸۳۱:۷۲۱)

فیلسوفان و نظریه‌پردازان متعددی بر نقش عوامل و نیروهای مختلف بر روی ساختار اجتماعی، اقتصادی، شیوه سکونت، اشتغال، کالبد و چهره سکونتگاه‌های انسانی بحث کرده‌اند که برخی از این مباحث را با واژه قدرت، یا عوامل و مؤلفه‌های قدرت مؤثر بر جامعه شهری می‌توان یافت. به طور کلی این نظریه‌پردازان، قدرت را در ثروت (کارل مارکس، ۱۸۶۷؛ بوردیو ۱۹۳۰-۲۰۰۲؛ الوین تافلر، ۱۳۷۲)، در خشونت (Toffler, ۱۹۹۳)، در دانایی (میشل فوکو، ۱۳۷۸؛ Toffler, ۱۹۹۳؛ Hillier, ۲۰۰۹)، در مذهب (میشل فوکو، ۱۹۲۶-۱۹۸۴؛ حمید مولانا، ۱۳۶۶؛ برتراند راسل، ۱۸۷۲-۱۹۷۰)، در اجتماع (Toffler, ۱۹۹۳؛ میشل فوکو، ۱۹۲۶-۱۹۸۴)، در فرهنگ و سرمایه فرهنگی (بوردیو، ۱۹۳۰-۲۰۰۲؛ کوستوف، ۱۹۹۱) بیان کرده‌اند. به عبارت دیگر اگر شهر و در نتیجه شکل و فرم کالبدی

جدول ۱: مؤلفه‌های شکل و فرم شهری طبق تعاریف برخی از محققان، ماخذ: نگارندگان

نام محقق	مؤلفه‌های شکل / فرم شهری
لینچ و رابرتسون، ۱۹۵۸	گونه عناصر، کمیت، تراکم، ترکیب، سازمان و توزیع فضایی عناصر
ویر، ۱۹۷۱	مکان و شبکه‌های کالبدی و فضای تطبیق داده شده که از نظر کالبدی، فعالیت‌ها را در خود جای می‌دهد
ترانسیک	فضای باز و بسته
عباس زاده و گوهری، ۱۳۹۱	محیط طبیعی، محیط مصنوع، انسان و فعالیت هایش
بحرینی، ۱۳۸۶	مکان مرکزی، بافت شهر، شبکه ارتباطی و در مناطق بزرگتر: تراکم، دسترسی و فعالیت‌های جاذب
حیبی، ۱۳۸۴	عوامل محیط طبیعی (بستر طبیعی شهر، نهر و رودخانه، شکل زمین و پوشش گیاهی)، عوامل محیط مصنوع (ساختمانها، توده و احجام، فضای شهری و راه‌ها، تاسیسات شهری، فضای باز و سبز)، انسان و فعالیت هایش
فیلیپ پنزه	بناها، شبکه راه‌ها و کاربری‌ها و آنها را با بستر طبیعی شهر مرتبط می‌سازد (عباس زاده و گوهری، ۱۳۹۱: ۳ به نقل از آل لطفی، ۱۳۸۴: ۱۸).
رابرت کوان، ۲۰۰۵	طرح کلی (ساختار و دانه بندی شهری)، تراکم، مقیاس (ارتفاع و توده‌ها)، ظاهر (مصالح و جزئیات) و منظر توسعه (کوان، ۲۰۰۵: ۱۴۲)

شهر را محصول تعامل و رقابت نیروهای مختلف بدانیم، فرهنگ، اعتقادات و سرگذشت یک جامعه، نیروهای اقتصادی و بازار سرمایه اقتصادی، دانش و اطلاعات، زور و خشونت، نیروهای اجتماعی (مقاومت‌ها و اعتراضات گروه‌های مدنی) مهم‌ترین عوامل قدرت محسوب می‌شوند.

در مجموع می‌توان گفت، اگرچه شکل شهر به عنوان ظرف قرارگیری عناصر و فعالیت‌های شهری، تحت‌تأثیر ارزش‌ها، نیروها یا عوامل مختلف و متنوع قدرت تغییر شکل می‌یابد، اما با توجه به سرگذشت شهرها، مهم‌ترین این نیروها را می‌توان ارزش‌های اقتصادی و ارزش‌های مذهبی (به جز شهرهایی که با هویت مذهبی در سایر شهرها کمرنگ شده است) دانست که زیرمجموعه ارزش‌های پنهانی شهر قرار می‌گیرند و در واقع مبنای تصمیم‌گیری‌های سیاسی، طرح‌های شهری و ارزش‌های نیرومند مؤثر بر شهر شده‌اند.

۳. ارزش‌های مذهبی

یکی از خاستگاه‌های شهرهای اولیه، مقدس بودن مکان شهر و نیاز به مکانی برای عبادت و گردهمایی‌های مذهبی است. موریس اشاره می‌کند که از میان عواملی که به عنوان منشا شهرها قابل طرح است به نظر می‌رسد که مذهب به علت رابطه میان منشا شهرها با نمادهای مقدس از اهمیت بیشتری برخوردار است. به عبارت دیگر، عمل نظم دهی خود سمبلیک بوده و مذهب و مقدسات در تمامی فرهنگ‌های سنتی که شهرها و مراکز سنتی از آنجا آغاز شده نقش مرکزی داشته است. در واقع، اهمیت مراکز مذهبی در محل شهرها تا حدی است که یکی از عناصر اصلی شهرها در فرهنگ‌های مختلف را مراکز عبادت از جمله معبد، زیگورات، کلیسا، مسجد تشکیل می‌داده است (Morris, 2005: 414).

بسیاری از مذاهب، برای برخی از مکان‌ها، ارزش یا اهمیت روحانی قائل هستند مثل محل تولد یا درگذشت پایه‌گذار یک آیین یا افراد مومن و پرهیزگار، مکان دریافت وحی یا بیداری روحی، یا مکان وقوع یک معجزه یا مکانی که براساس دستور خدا مورد اسکان یا ساختمان قرار گرفته یا هر مکان دیگری که قدرت‌های روحانی و معنوی در آن مشاهده شده است. سیمینز در تعریف فضا یا مکان مقدس از مفاهیم زیر کمک می‌گیرد: وابستگی و مطابقت با اراده خدا، تقدس، پاک از گناه، وقف شده و اختصاص داده شده برای مقاصد مذهبی و مراسم آیینی، منسوب به افراد پاک و برگزیده و متعهد شده به خدا و حفاظت شده از کاربردهای روزمره. در چنین مکان‌هایی ممکن است، زیارتگاه‌ها یا معابدی ساخته شود تا مردمان آن آیین به منظور بهره‌گیری از معنویت آن مکان، شفا یا طلب حاجتی تشویق به زیارت آن مکان معنوی شوند (Simmins, 2008).

حسین توضیح می‌دهد که شهرهای زیارتی، شهرهایی خودانگیخته بوده که به آرامی، در طول زمان و به صورت شعاع‌های به سمت خارج از زیارتگاه توسعه یافته‌اند. اولین توسعه‌های مسکونی بلافاصله پس از دیوارهای صحن و در پیوستگی

با مرقد مقدس ساخته شدند. مشخصه‌های شهرهای دارای مرقد مقدس (chs¹)، عملکرد آن‌ها است که مراکز عبادت، زیارت و تعلیمات مذهبی هستند (Hussein, 2013: 3). به نقل از Hourani (1970). در این شهرها، زیارتگاه در ابتدا بر روی مقبره امام ساخته شده و پس از آن صحنی "فضای بزرگ مرکزی" ساخته می‌شد. تجمع تدریجی بافت شهری پیرامون زیارتگاه منتج به فرم شهری تاریخی مشخصی از شهر زیارتی که امروز می‌بینیم شده است (Hussein, 2013: 4).

پس از قرن نهم، زیارت آرامگاه افراد مقدس، خصوصاً در شرق دنیای اسلام معمول شد (Ozslan, 1995: 333). زیارت، توجه و آبادانی قبور مومنین از جمله سنت‌های پیامبر اسلام نیز هست. مقبره‌های مذهبی بیش از دیگر بناهای اسلامی مورد احترام و علاقه مسلمانان به ویژه شیعیان هستند. بناهای فوق در طول زمان توسعه یافته و از یک آرامگاه معمولی به مجموعه بسیار باشکوه زیارتی تبدیل شده‌اند (Khoshnevis, 2007: 5). زیارتگاه‌های مذهبی شیعه از نظر ابعاد بسیار فراتر از زیارتگاه‌های دیگر مذاهب اسلامی بوده و به هیچ وجه قابل مقایسه با آرامگاه‌های غیر مذهبی نیست. تاسیس مدارس و کوچ طلاب و شیعیان در جوار این مشاهد مشرفه نقش بسزایی در رونق و آبادانی این شهرها داشته است (Khoshnevis, 2007: 5). به نقل از Rokni (1984). به طوری که گاهی دهی گمنام به شهری بزرگ و پرجمعیت تبدیل شده است. نگاهی به تاریخ ایجاد و شکل گرفتن شهرهایی چون نجف، کربلا، قم و مشهد به خوبی مبین این مطلب است و عامل اصلی آن زمینه‌های اعتقادی عمیق مذهبی مردم بوده است (Khoshnevis, 2007: 5). به نقل از Rokni (1984).

به طور کلی خصوصیات شهرهای اسلامی را در خلوت و محرمیت، سلسله مراتب، وجود نظام محله‌بندی و مرکزیت می‌توان بر شمرد. با این حال، الگوی اصلی شهرهای زیارتی در بین سایر هسته‌های تاریخی خاورمیانه و شهرهای اسلامی برجسته و منحصر به فرد است. این شهرها دو عنصر اصلی دارند: نخست بافت شهرهای ارگانیک، متراکم و سنتی و دوم ساختمان حرم مطهر است که شامل صحن و محل زیارت^۲ می‌شود (Hussein, 2013: 1).

یکی از مشخصات خاص شهرهای زیارتی، وجود مسیر عمده‌ای برای عبور راه‌پیمایان و جمعیت زائران برای انجام مراسم آیینی مذهبی است. این مسیر مراسم آیینی، مهم‌ترین محور در سیستم شبکه‌های ارتباطی برای عبور زائران و جمعیت بومی در شهر زیارتی است و متنوع‌ترین محوری است که فعالیت‌های مبتنی بر زندگی مذهبی، روزمره و فعالیت‌های خرده تجاری در آن صورت می‌گیرد (Hussein, 2013: 7). وی همچنین توضیح می‌دهد که علاوه بر صحن مرقد که در مرکزیت و کانون عمده دسترسی از همه نقاط پیرامونی را شکل می‌دهد، عنصر ضروری دیگر در ساختار شهرهای زیارتی، مسیر مراسم آیینی است که در طول تاریخ همواره سه مکان عمده شهر (دروازه‌های اصلی شهری، زیارتگاه و سایر مسیرهای

1 City of holy Shrine

2 Shrine

ورودی) را به هم می‌پیوندند. به دلیل برخورداری از تسهیلات عمومی و جهانی مرتبط با خدمات زائر و شهروند، هسته اتصالی شهر زیارتی به سطح جهانی است.

به این ترتیب، با توجه به هویت مذهبی شهرهای زیارتگاهی، در ساخت ابنیه مذهبی و مجموعه‌های پیرامون آن، نیازهای زائران در یک سفر روحانی در نظر گرفته می‌شده است. علی‌آبادی می‌گوید سعی طراحان و سازندگان این قبیل ابنیه (زیارتگاهی) بر آن است تا از نقطه نظر شرایط کالبدی و فیزیکی نیز کیفیات و کمیات فضای مزار امام شهیدان مناسب حال زیارت کنندگان بوده باشد (Aliabadi, 2007: 4). بنابراین مسئله عمده در بافت تاریخی و هسته اصلی شهرها این است که از یک سو چنین بافت‌هایی باید ساخت فیزیکی سنتی و زندگی اجتماعی را حفظ کرده و حمایت کنند و از سوی دیگر باید خدمات مورد نیاز تعداد زیادی از زائران را فراهم کنند و همین موضوع باعث عدم دوام فیزیک و اجتماع

این هسته‌های تاریخی به طور دائمی می‌شود (Hussein, 2013: 5). در جدول شماره ۲، شکل شهری و ویژگی‌های شکل و فرم برخی از شهرهای زیارتگاهی آورده شده است.

به این ترتیب، با رجوع به مفاهیم شناخته شده شکل شهر (تصویر شماره ۱)، می‌توان خصوصیات کلی که شهرهای زیارتگاهی در برخی یا همه آنها شریک هستند را موارد زیر دانست:

مرکزیت بنا یا مجموعه زیارتگاهی در شهر - تسلط بالایی بر پایی (تسلط مجموعه ابنیه مقدس بر محیط پیرامونی با استقرار در بلندی یا در ارتفاع بیشتر نسبت به سایر ابنیه شهری پیرامون)، با شکوه بودن و متمایز بودن سبک و فرم معماری ابنیه مقدس نسبت به ابنیه پیرامون، مقیاس بزرگ و مسلط مجموعه نسبت به سایر قطعات شهری پیرامونی، معنادار بودن جهت‌گیری بنا با توجه به جهات جغرافیایی یا قبله مسلمین، توسعه شعاعی یا صلیبی بافت پیرامون، فضاهای شهری یا میدانی پیاده برای

جدول ۲: ویژگی‌های شکلی شهرهای زیارتگاهی، ماخذ: نگارندگان با اقتباس از وبسایت‌های www.googleearth.com و <http://biblelight.net/> و <http://www.sacred-destinations.com/iraq/najaf> و <http://www.studyblue.com/notes/note/n/ancient-egypt/deck/126952> و <http://www.vatican.com>

http://www.globalsecurity.org/military/world/iraq/karbala_imam_al-hussein-ik-1.htm

مدینه	نجف	واتیکان ^۱ (رم)	اور
			
شهر مدینه النبی، پس از مکه، دومین شهر مهم زیارتی مسلمانان است. طی دوره‌های گذشته به تدریج بافت ارگانیک پیرامون حرم با محوریت مسجد النبی و تسهیل حضور زائران و تأمین زیرساختهای شهر، تخریب و صحن‌ها و مراکز خدماتی زائر شکل گرفتند. طرح توسعه کنونی مدینه برای افق ۲۰۴۰، ظرفیت مسجد النبی را برای ۱۶۰۰ هزار زائر افزایش می‌دهد.	شهر نجف در عراق، از ابتدا به طور ارگانیک پیرامون حرم امام اول شیعیان رشد کرده است. جهت تأمین خدمات مورد نیاز زائر برای این حرم، در اواخر دهه ۱۹۹۰، اقدام به تخریب بخش شرقی حرم و احداث خیابان‌های چلیپایی کردند. به پهنای فرسودگی بافت پیرامونی و تقاضای سرمایه‌گذاری برای احداث هتل و مرکز تجاری، به تدریج این بافت رو به تخریب است.	شهر تاریخی و زیارتی رم به واسطه ۷ تپه مقدس تاریخی اش زائران و گردشگران زیادی را به خود جذب می‌کرده است. کلیسای واتیکان رم در محل شهادت بسیاری از مسیحیان در نیمه قرن چهارم، بخش شمال غربی رم (در مرزهای مشخص) واتیکان را به قلمرو مذهبی بیروان کاتولیک تبدیل کرد.	یکی از مهم‌ترین شهرهای تمدن سومر در ربع اول هزاره سوم پیش از میلاد که در کتاب مقدس چندین بار از آن به عنوان زادگاه ابراهیم نام برده شده، در مرکزیت این شهر، قلعه تمسوس یا منطقه مذهبی است که در آن زیگورات یا معبد خدای ماه قرار گرفته.
ویژگی‌های شکلی: توسعه شعاعی شهر، خیابان‌های حلقوی، حرم در مرکزیت شهر، شکل دایره‌ای توسعه شهر، صحن‌های متعدد برای حضور زائرین، ساخت و سازهای کلان (هتل) و مرکز تجاری پیرامون حرم	ویژگی‌های شکلی: توسعه شعاعی شهر، مرکزیت حرم در بافت قدیم شهر، توسعه جدید شهر در یک سمت بافت قدیم شکل گرفته است، محورهای دید و دسترسی مستقیم به حرم.	ویژگی‌های شکلی: داشتن حریم و مرز مشخص، میدانی وسیع برای حضور زائران در مراسم خاص، قرار گرفتن در روی بلندی (تپه)، اقتصاد اصلی آن بر پایه فعالیت‌های فرهنگی، شکل توسعه شهر تحت تأثیر توپوگرافی شهر و محورهای دید است.	ویژگی‌های شکلی: اهمیت ویژه تمسوس در شهر، قرار گرفتن ساختمان با شکوه معبد بر سکوی بلند و در مرکزیت شهر، عامل اصلی توسعه شهر، فضای کافی برای زائران
اورشلیم ^۲	کربلا	مشهد	مکه
			
شهر اورشلیم یا بیت المقدس، در ادیان ابراهیمی شهری مقدس است یکی از چهار شهر مقدس یهود و سومین شهر مقدس در اسلام و مقدس‌ترین شهر در مسیحیت است. محدوده شهر کهن، ساختار اصلی شهر و مرز محلات شهر کهن هنوز باقی است.	ساختار این شهر تا سال ۱۹۷۰ به صورت ارگانیک بوده، در دهه ۱۹۷۰ بافت ارگانیک مبانی بین دو حرم مورد تخریب قرار گرفته و در آن مسیر دسترسی و زیرساختها شکل گرفتند. مسقف کردن صحن حرم امام حسین و برخی اقدامات دیگر به تقلید از مکه و مدینه انجام شده است.	حرم امام رضا، منشا اصلی رشد شهر است در گذشته بازار شهر و عناصر اصلی شهر در ارتباط تنگاتنگ با حرم قرار گرفته بودند ولی امروز به صورت پراکنده در پیرامون آن قرار گرفته اند. محورهای خطی دسترسی و دید منتهی به حرم، توسعه جدید شهر به سمت غرب کشیده شده است	از آن فضای مناسب زیارت با به کارگیری فن آوریهای نوین و توسعه حرم و خدمات مربوط به زائر. تخریب بناهای تاریخی و بافت تاریخی مکه با هدف مناسب سازی کیفی شهر برای زائر، صحنه رقابت برج سازان در ساخت بناهای اقامتی و تجاری پیرامون حرم
ویژگی‌های شکلی: محدوده مقدس بیت المقدس با مرز مشخص و فضای مشخص در شرق شهر کهن قرار گرفته است. بافت ارگانیک پیرامونی و مرز محلات قدیم حفظ شده است.	ویژگی‌های شکلی: توسعه شعاعی شهر به دور دو حرم اصلی شهر، استقرار بناهای اصلی شهر در پیرامون و حداقل این دو حرم، ایجاد محورهای خطی دسترسی و دید منتهی به حرم	ویژگی‌های شکلی: توسعه شعاعی، حرم مرکزیت شهر، با شکوه ترین ساختمان شهر، وجود حریم و مرز مشخص برای حرم، موسسات و صحن‌های متعدد، مراکز اقامتی و تجاری در پیرامون حرم	ویژگی‌های شکلی: استقرار مراکز تجاری و اقامتی با شکوه و بلندمرتبه پیرامون حرم و تجاوز بناهای بلندمرتبه پیرامونی به حریم حرم، تخریب بافت فرسوده و نوسازی در مقیاس وسیع، تعبیر توپوگرافی شهر، طرح توسعه آبی شهر به شکل شعاعی.

حضور و گردهمایی زائران، در هم تنیده شدن مجموعه مذهبی با بازار شهر و مراکز اداری، متمایز شدن مرزها و حریم ابنیه مقدس، ایجاد محورهای خطی دسترسی (که محور مراسم آیینی نیز هست) و محورهای دید از ورودی‌های شهر یا از مسیرها و قسمت‌های اصلی شهر به مجموعه مقدس، شکل هندسی متعادل دایره‌ای یا مربعی شکل شهر.

۴. ارزش‌های اقتصادی

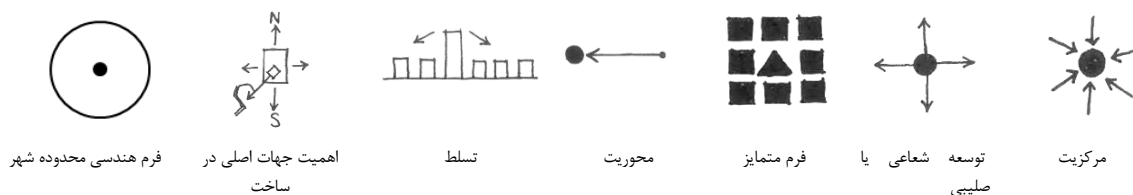
آدنو بر پژوهش‌هایی در مورد علل تمرکز مردم در شهرها انجام داده و نتیجه‌گیری می‌کند که این پدیده در درجه نخست نتیجه رشد نیروهای اقتصادی است (Weber, 1990: 58). همچنین مکس وبر ماهیت شهر را لحاظ ویژگی اقتصادی آن را به وجود تنوع معاملات اقتصادی یک شهر می‌داند و اعتقاد دارد که تنوع اقتصادی شهر می‌تواند حداقل بر دو پایه وجود املاکی که به صورت فنودالی اداره می‌شوند و دوم بر پایه وجود بازار به مثابه مکان مبادله ثروت استوار باشد (Weber, 1990).

بر همین اساس، شهرها را بر مبنای فعالیت‌های اقتصادی آنها می‌توان در چند گروه کلی طبقه‌بندی کرد (تصویر شماره ۲): شهر مکان بازار (شهر محل استقرار بازار و بازار وابسته به امتیاز و پشتیبانی لرد، پرنس یا گروه ممتاز شهر است و بنابراین بازار بر طبق علاقمندی‌های آنان جهت گرفته است)، شهر - بازار (شهر محل استقرار بازار است که بنیاد بازار در آن شهر بیشتر ممتاز و نمودار شده)، شهر مصرف‌کننده (شهرهایی که قدرت خرید مصرف‌کنندگانی مانند مهاجران، امکانات اقتصادی سوداگران و پیشه‌وران مقیم (از قشرهای اجتماعی متفاوت با درآمدهای قانونی و غیرقانونی، شهری و غیر شهری) را فراهم می‌کنند و این شهرها وابسته به درآمدهای سیاسی و موروثی هستند و بهره‌های زمین شهری، مبادله و تجارت متمرکز در دست طبقه ثروتمند شهری است. وبر می‌گوید از نظر اقتصادی چنین شهری نمونه یک شهر با درآمدهای مستمر سالانه نیست، بلکه بیشتر شهر سوداگر و بازرگان است که بهره‌های آن، همانا باج تحویلداران به مالکان خانه‌هاست. شهر تولیدکننده (که گونه متضاد شهر مصرف‌کننده است)، افزایش جمعیت و قدرت خرید در شهر ممکن است ناشی از استقرار کارخانه‌ها، صنایع دستی یا صنایع خانوادگی باشد

(Weber, 1990: 102, 103)، شهر سوداگر و بازرگان (شهری که در آن، قدرت خرید بیشتر مصرف‌کنندگان آن متکی به خرده‌فروشی برای دریافت سود از واردات و صادرات محصولات خارجی و بومی و یا نقش تجاری واسطه‌ای است). بنابراین چنین شهرهایی محل استقرار گردانندگان امور مالی داخلی و بین‌المللی، بانک‌های بزرگ، شرکت‌های سهامی و نمایندگی‌ها، مراکز ویژه فعالیت‌های بازرگانی و بناهای تجاری هستند. وبر می‌گوید امروزه بیش از هر زمان دیگر بخش عمده درآمدهای شرکت‌ها به مکان‌های استقرار و نه محل درآمد و به ویلاهای حومه شهر، پناهگاه‌های روستایی و هتل‌های بین‌المللی و نه به مصرف‌کنندگان نیازمند در محل کلان شهر می‌رسد (Weber, 1990: 105).

بدین ترتیب می‌توان با توجه به اقتصاد برتر شهر و تأثیر نیروهای اصلی و عاملان قدرت اصلی اقتصادی که می‌توانند در شکل شهر مؤثر باشند را شناخت. برای مثال، لینچ به شهر لندن به عنوان نمونه‌ای از شهر دوره سرمایه‌داری اشاره می‌کند که به واسطه دو گروه یا قدرت دو گروه تولیدکنندگان کالا و اجاره‌دهندگان مسکن و زمین دچار تغییر و تحول وسیع از جمله نوسازی بخش وسیعی از بافت شهری شد و همچنین به تغییرات شهر بوستون تحت تأثیر نیروی دو گروه سرمایه‌گذاران زمین و ساختمان و تجار اشاره می‌کند (Lynch, 2002: 27).

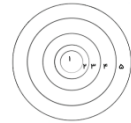
بنابراین از آنجا که فعالیت‌های اقتصادی یک شهر و عناصر اصلی آن از جمله بازار، در ساختار و شکل شهر نقش قابل ملاحظه‌ای دارند، می‌توان بر اساس ماهیت فعالیت اقتصادی شهرها به تعریف اثر آنها در شکل شهری پرداخت. در واقع، نقش اقتصاد یکی از عوامل مهم در شکل نهایی شهر است. از جمله Mafi و دیگران (۲۰۱۲) اشاره کرده‌اند که در تعاریفی که از ساخت کلی شهر مطرح است مانند ساخت دوایر متحدالمرکز (برگس و اشنور)، ساخت قطاعی (هویت) و ساخت چند هسته‌ای، عوامل اقتصادی مانند نحوه پراکندگی مراکز اشتغال، ارزش‌های متنوع زمین شهری، محل زیست‌گروه‌هایی با سطوح درآمد متفاوت، عامل اجاره‌خانه، دسترسی به تسهیلات و حمل‌ونقل شهری و هسته‌های مستقل و مراکز عمده شهر را در تعریف الگوی ساخت و شکل شهر مؤثر می‌دانند (Mafi et al., 2012) (تصویر شماره ۳).

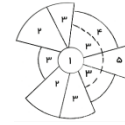
تصویر ۱: مفاهیم شکلی موجود در شهرهای زیارتگاهی - ماخذ: نگارندگان

تصویر ۲: نمودار شکلی شکل شهرها با توجه به ویژگی اقتصادی شهر - ماخذ: نگارندگان

دوایر متحدالمركز

شهر قطاعی

ساخت چند هسته‌ای

محورهای دید، توسعه فیزیکی شهر، بروز فعالیت‌های جدید در شهر (اجاره ساختمان‌های واقع در بافت پیرامونی مکان مقدس به زائر).

دوره چهارم: فرسودگی بافت‌های پیرامونی و شروع فرایند تخریب و نوسازی وسیع، تمایل زیاد به سرمایه‌گذاری در ساخت بناهای اقامتی و تجاری به دلیل بالا رفتن ارزش زمین و افزایش تعداد زائر و گردشگر داخلی و خارجی، تخریب بناهای تاریخی به بهانه تأمین خدمات زائر، ساخت مجتمع‌های عظیم اقامتی و تجاری، توسعه فیزیکی مکان قدسی در شهر، بازار پررونق کالای بیگانه (شهر مصرف کننده)، احداث واحدهای اقامتی به نفع سرمایه‌گذاران خارجی و داخلی، سوداگری در زمین و ساختمان.

تصویر ۳: مدل‌های ساخت شهری - ماخذ: <http://newark.osu.edu/facultystaff/personal/bklingensmith/Pages/UnitedStates.aspx>

در ارتباط با هدف این مقاله و نقش عامل اقتصادی در منطقه ثامن می‌توان عامل بازار، وجود مراکز تجاری و اقامتی و ارزش‌های سرمایه‌گذاری در زمین و ساختمان در منطقه ثامن را در نظر گرفت.

۵. همگرایی ارزش‌های مذهبی و اقتصادی در شهرهای زیارتگاهی

در ارتباط با همگرایی ارزش‌های مذهبی و اقتصادی می‌توان گفت بسیاری از شهرهای زیارتگاهی، با رشد و رونق مراکز زیارتگاهی به دلیل مراجعه زائران و توجه حاکمان، بازاری رونق داشتند و به همین دلیل تجارت یکی از حرفه‌های پررونق این شهرها محسوب می‌شد. با افزایش تعداد زائران، به تدریج یکی از منابع درآمدی ساکنان، اجاره ساختمان و املاک خود در برخی مواقع سال یا در تمام طول سال به زائران بوده است. توسعه فیزیکی شهر و گسترش ساخت‌وساز و سیاست‌های نوسازی و بهسازی واحدهای ساختمانی در پیرامون این اماکن، ارزش‌های مالی و سرمایه‌گذاری روی زمین‌های پیرامون اماکن مقدس به شدت بالا رفت و با سیل منابع مالی سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی به این محدوده‌ها روبرو شدند. به این ترتیب شهر از شهر - بازار یا شهر مکان بازار به تدریج به شهر مصرف کننده و شهر سوداگر تحول یافت.

همچنین با توجه به مرور سرگذشت شهرهای مختلف زیارتگاهی و صرف نظر از نوع حکومت‌های مختلف و دوره‌های زمانی که شهرهای زیارتگاهی در آن تغییر و تحول یافته‌اند می‌توان چهار دوره تغییر و تحول را برای شهرهای زیارتگاهی برشمرد که برخی از شهرها همه این دوره‌ها را طی کرده و برخی به دلایل حفاظت ابنیه و بافت‌های تاریخی یا کمبود منابع مالی وارد برخی دوره‌ها نشده‌اند یا با تأخیر زمانی و شدت کمتر آن را سپری کرده‌اند. به طور کلی ویژگی دوره‌های تغییر و تحول شهرهای زیارتگاهی را می‌توان شامل موارد زیر دانست:

دوره نخست: آبادانی محدوده قدسی و توسعه ارگانیک پیرامون آن، مرکزیت مکان مقدس و یا اختصاص مکان ویژه به آن، شکل دایره‌ای یا مربعی محدوده شهر، رونق بازار به دلیل منشأ زیارتی شهر.

دوره دوم: توسعه و بازسازی صحن‌ها، محورهای دید و ورودی‌های مجموعه قدسی، شکل هندسی و نمادین محدوده شهر، بازار و کاروانسراهای پررونق.

دوره سوم: تغییر در بافت پیرامونی برای تأمین خدمات و تسهیلات مربوط به ساکنان و زائران، تطابق حداقلی بافت با نیازهای جدید زندگی شهری از جمله حضور وسایل نقلیه موتوری، احداث خیابان‌های چلیپایی و شعاعی در بافت پیرامون، تأکید بر

۶. روش‌شناسی

با توجه به مبانی نظری، در این مقاله برای بررسی شکل و فرم، مؤلفه‌های کاربری و فعالیت‌های شهری، شبکه ارتباطی، فضاهای باز و سبز شهری، توده‌های ساختمانی (حجم و تراکم) در نظر گرفته شده‌اند.

محدوده مورد مطالعه در این تحقیق، منطقه ثامن در شهر مشهد (یکی از ۱۳ منطقه شهرداری) است که در مرکزیت و هسته اصلی و تاریخی شهر و در برگیرنده مجموعه حرم امام رضا (ع) و محل تمرکز بسیاری از فعالیت‌های خرده فروشی، تجاری، خدماتی و اقامتی شهر است. دوره زمانی این مطالعه عصر معاصر (شروع پهلوی اول تا کنون) است و تنها برای مرور و برقراری ارتباط کافی بین تصمیم‌گیری‌های دولت‌ها، تحولات فیزیکی و شکلی این منطقه، برخی از نکات مهم در دوره ماقبل معاصر (دوره صفویه و قاجاریه به علت نقش بیشتر در مداخله) اشاره شده است.

در این مقاله، برای بررسی شکل و فرم شهر، با توجه به شرایط خاص شهر مشهد، به عنوان مکانی مقدس (علت اصلی شکل‌گیری و رشد آن) و همچنین با توجه به اقتصاد غالب شهر (که تجارت و خرده‌فروشی است و اخیراً نیز بازار فرصت‌های سرمایه‌گذاری زمین و ساختمان را مهیا ساخته است)، به دو نیروی مؤثر بر بافت شهری - نیروی مذهب یا مقدسات و نیروی اقتصاد یا تجارت و فرصت‌های سرمایه‌گذاری - مراجعه شده است. بنابراین تنها بر دو نیروی "مذهب و اعتقادات مذهبی" و "اقتصاد و منافع اقتصادی" تأکید و فرض می‌شود که می‌توان سایر ارزش‌ها و نیروهای مرتبط با شکل شهر را در ارتباط با این دو نیرو توضیح داد.

روش این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است. از یک سو به توصیف ویژگی‌های شکلی منطقه ثامن در مراحل مختلف رشد و تحول آن به شیوه توصیف تحول سنجی می‌پردازد و از سوی دیگر، چرایی و چگونگی اثرگذاری دو نیروی قدسی و مادی در شکل و فرم این منطقه در دوره‌های مختلف تحلیل می‌شود.

۷. تحول شکل و فرم کالبدی منطقه ثامن مشهد

مشهد به عنوان دومین شهر بزرگ ایران، طی دو دهه اخیر، با رشد سریع شهری هم در وسعت و هم در جمعیت، همانند سایر شهرهای بزرگ ایران روبرو بوده است که بخش اعظم این رشد به

دلیل جاذبه‌های اقتصادی، اجتماعی و مذهبی این شهر است (Rafei et al. 2009: 19).

تاریخ مشهد در حقیقت از زمان پیدایش مشهد الرضا آغاز می‌شود چون رخداد شهادت آن حضرت سرآغاز رویدادهای تاریخی این شهر بوده است (Ziyaiyan et al. 2011: 79) و توسعه آن نتیجه توسعه دو دهات نوغان و سناباد است. مسیری که بین نوغان، سناباد و توس واقع بود و از کنار مدفن حضرت عبور میکرد، در طول زمان به صورت یک گذرگاه زیارتی-تجارتی به نام "بازار" درآمد، چون زیارتگاه‌ها همیشه از مراکز تجاری پررونق زمان خود بوده‌اند (Kohandel, 2009: 11).

مرکز شهر مشهد وسعتی بالغ بر حدود ۳۶۰ هکتار را شامل می‌شود. با توجه به اهمیت مرکز شهر به دلیل استقرار مرقد مطهر حضرت رضا (ع)، گستره بافت قدیمی، وسعت زیاد و تمرکز زائران، از گذشته شاهد مداخلات متعددی بوده است (Rahnama, 2007: 168). میزان توجه پادشاهان و دربار دولت‌های مختلف به موقعیت جغرافیایی این شهر و ارادت آنان به امام هشتم شیعیان، نقش زیادی در رونق و زوال این شهر طی دوره‌های پیش از معاصر داشت. به طوری که، در دوران پادشاهی شاه عباس صفوی اعتبار و رونق شهر مشهد رو به فزونی نهاد (Haghighatbin, et al., 2009: 38). نگرش کلی حاکم بر توسعه شهر و محدوده حرم، اقدامات توسعه شهری، معماری مجموعه حرم و سایر اقدامات مربوط به حرم طی دوره‌های مختلف در جدول شماره ۳ آورده شده است.

نقشه ۱: موقعیت منطقه ثامن در شهر مشهد - ماخذ: وبسایت www.maskansamen.ir در تاریخ ۱۳۹۲/۱/۲۰

بافت کالبدی پیرامون حرم در اوایل شروع پهلوی اول و پیش از مداخله جدی در بافت شهری، به صورت ارگانیک شکل یافته بود؛ البته مطابق با سنت شهرسازی عصر صفوی و قاجار، که برای ارتقای مفهوم یا جایگاه یک فضا یا مکان شهری، از احداث خیابانی مستقیم برای اتصال عملکردها و بناهای ویژه شهر به شکل غالب چهارباغ بهره گرفته می‌شد. در بافت مرکزی شهر مشهد نیز خیابانی

با عنوان بست بالا خیابان و پایین خیابان به صورت شرقی-غربی ساخته شد که دروازه‌های شهر را به یکدیگر و در مرکز به صحن عتیق پیوند می‌داد و با وجود قطع بازار، در هماهنگی با بافت قدیم و فضاهای عمده شهری آن احداث شد. حقیقت بین و دیگران عوامل مؤثر بر استفاده از این خیابان را در افزایش امنیت، ایجاد مسیر ارتباطی قوی و شاخص برای دسترسی به حرم رضوی، تأکید بر حرم مطهر به وسیله هدایت دید، تجسم بخشی به ویژگی‌های بهشت جاویدان، وحدت و کثرت و تأمین پایدار آب مورد نیاز شهر خلاصه می‌کنند (Haghighatbin, 2009: 38).

در دوره پهلوی اول، ساخت خیابان‌های چلیپایی صرفاً برای بهبود دسترسی فیزیکی در شهر، به تخریب بافت سنتی بسیاری از شهرهای کشور از جمله شهر مشهد در سال ۱۳۰۸ شمسی (A.D. 1929) انجامید. طی این دوره، برای ایجاد چشم‌انداز یکنواخت از حرم به صورت پیاده، بناهای مسکونی و تجاری پیرامون حرم را تا مرز اولین گذرهای پیرامونی تخریب کرده و گرداگرد مجموعه حرم را دیوار کشیدند. معبر سواره حلقوی نیز برای تسهیل تردد با وسایل نقلیه در پیرامون این دیوار کشیده شد. مقابل آن واحدهای تجاری و خدماتی و مهمانسراها ساخته شدند. اگرچه تخریب‌های یاد شده به انقطاع بازار شهر در چند قسمت و تخریب بسیاری از ابنیه انجامید اما شیوه طراحی شهری ایرانی در هماهنگی و سازگاری با ساختار خیابان چهارباغ (بست بالا و پایین خیابان) بوده و ورودی‌های مجموعه، دید مطلوبی را به حرم ایجاد می‌کرد. از سال ۱۳۲۰ (D. 1941A) رشد شهر مشهد به دلایل مختلف از جمله جنگ و فعالیت‌های نوین اقتصادی در مشهد، مهاجرت‌ها، پیشرفت وسایل حمل‌ونقل، شبکه برق و برقراری امنیت شروع می‌شود (Abbaszade, Rahnama, 2006: 120).

در دوره پهلوی دوم، احداث خیابان خسروی نو (در سال ۱۳۳۳ ش، 1954 A.D)، سبب جدایی و کوچک شدن بازار سراسری مشهد شد (Kohandel, 2009: 12). در این دوره، مداخله با نگرش تخریب و نوسازی بیشتر رواج یافته و از سوی دیگر مهم‌ترین عامل توسعه شهری، خیابان و مسیرهای عبور سواره محسوب می‌شد. بدین ترتیب، دقیقاً مرکز شهر مشهد و مجموعه حرم مطهر یکی از اهداف پاسخگویی به نیاز رو به گسترش حرکت سواره گردید. فلکه حرم به بهانه ساخت معابر مناسب و کافی برای سواره و حل مسائل ترافیکی مرکز شهر مشهد، به حلقه ترافیکی مبدل شد. فاصله زیاد حرم تا بافت سکونت‌ی پیرامون به چمن کاری اختصاص یافت و کاربری‌های تجاری پیرامون حرم در یک اقدام اقتدارمدارانه مدیریتی به بازار جدید

تصویر ۴ و ۵: فلکه حرم در دوره پهلوی اول - ماخذ (www.panoramio.com) مورخ ۱۳۹۱/۱۱/۱۰

در همین فاصله، طرح احداث زیرگذر حرم که جهت تسهیل تردد معابر مرکز شهر تهیه شده بود، در سال ۱۳۷۴ ش (1995 A.D) به بهره برداری رسید. در سال ۱۳۷۱ ش، با طرح ضرورت نوسازی پیرامون حرم توسط وزیر وقت مسکن و شهرسازی و بنا بر خواست رهبری، شرکت مسکن سازان (متشکل از شهرداری، آستان قدس و وزارت مسکن و شهرسازی) تشکیل شده و برای تسریع مربوط به اجرای طرح مصوب ۱۳۷۸ ش و افزایش رغبت سرمایه گذاران به سرمایه گذاری در این منطقه، مدیر عامل شرکت مسکن سازان و شهرداری ثامن به صورت واحد تعیین شدند.

تصویر ۱۰: فلکه حرم در اواخر پهلوی دوم - ماخذ (moc.rekiclf.www)

مورخ ۱۳۳۱/۱۱/۰۱

و نوساز، بازار رضا در جنوب مجموعه حرم انتقال یافت. اما بافت ارگانیک داخل محلات و دسترسی های فرعی همچنان در شکل و فرم موجود باقی ماندند و برشی آشکار بین بافت مرکزی پیرامون حرم و بافت پیرامونی آن قابل مشاهده بود.

پس از انقلاب اسلامی، نگرش غالب مذهبی دولت و مدیران شهری و تحویل تولیت آستان قدس رضوی به نماینده ای از جامعه روحانیت و تلاش برای بازگرداندن چهره مطابق با ارزش های اسلامی به شهر مذهبی مشهد، باعث طرح انتقادات جدی نسبت به طرح فلکه حرم و ماهیت آن (در به حاشیه رانده شدن حرم مطهر) شد. بدین ترتیب کانون توجه و توسعه شهر مشهد بار دیگر با تأکیدی چندین برابر بر مرکزیت و اهمیت مجموعه حرم مطهر در کل شهر مشهد قرار گرفت و بودجه زیادی به منظور برنامه ریزی و اقدامات لازم برای توسعه حرم و بافت پیرامون اختصاص داده شد. تصمیمات اخذ شده شامل تخریب فلکه قدیم ترافیکی پیرامون حرم و اختصاص فضاهای بلا استفاده حاصل از آن به توسعه بناهای خدماتی، آموزشی و اقامتی مربوط به زائر و نوسازی و بهسازی بافت پیرامون حرم به بهانه عدم تطابق آن با شأن بارگاه مقدس امام هشتم تشیع گردید.

در واقع مهمترین مداخله بعد از انقلاب اسلامی (۱۳۵۷-۱۳۸۵ ش، ۱۹۷۸-۱۹۸۸ م) در محدوده ی مرکزی شهر مشهد در قالب ۲ طرح بزرگ انجام گرفت (Rahnama, 2008: 168):

- طرح توسعه ی حرم رضوی با افق (۱۳۹۵ ش تهیه و اجرا در سال ۱۳۶۰ ش)
- طرح نوسازی و بازسازی بافت پیرامون حرم مطهر با افق (۱۴۰۰ ش طرح ضرورت در سال ۱۳۷۱ ش، تهیه در ۱۳۷۴ ش و تصویب در ۱۳۷۸ ش).

نقشه ۲: طرح نوسازی و بازسازی بافت پیرامون حرم مطهر - ماخذ: ri.nemasnaksam.www

مطابق با این طرح، چهار خیابان منتهی به حرم از ۳۰ متر به ۴۰ متر تعریض شده و چهار باغ راه در مابین آنها ساخته می شود. همچنین محدوده حرم از ۱۸ هکتار به ۵۱ هکتار وسعت می یابد و خیابان ۲۰ متری شارستان رضوی، مرز بین فضای قدسی و فضای شهری و محدوده ترافیک را مشخص می سازد. مطابق با این طرح، محدوده دخالت مستقیم که در آن ۳۶۵ مکان اقامتی باید ساخته شود، ۸۴ هکتار پیرامون حرم تعیین شد و محدوده دخالت مستقیم در فاصله ای دورتر به مساحت ۱۲۶ هکتار امکان ساخت بنای تجاری - اقامتی، هتل آپارتمان و مسکونی به ترتیب به زمین های ۱۵۰۰ متر مربعی واقع در حاشیه خیابان اصلی، ۳۵۰ تا ۵۰۰ متر مربعی و بالاتر از ۱۵۰ متر مربعی به همراه تراکم های تشویقی

تصویر ۱۱، ۱۲ و ۱۳: افزایش فضاهای اختصاص داده شده به خیابان های سواره (تعریض معابر و احداث تقاطع های ترافیکی)، حفظ ساختار ارگانیک درونی محلات، بازار رضا - ماخذ (www.meshad.mihanblog.com) مورخ ۹۱/۱۱/۲۰

و تخفیف عوارض شهری در صورت تجمیع فراهم شد. در فرایند اجرای طرح، در سال ۱۳۸۳ ش (2004 A.D)، شهردار مشهد با تأکید بر حضور بخش خصوصی در طرح، روش های مختلف جلب و جذب مشارکت سرمایه‌گذار و مردم را مطرح کردند و اولویت را بر مشارکت و سرمایه‌گذاری خود مالکان گذاشتند.

در واقع، شهرداری با هدف تأمین منابع مالی لازم برای اجرای طرح مصوب بهسازی و نوسازی مرکز شهر مشهد و تسریع و تسهیل در فرایند نوسازی و بهسازی و تأمین رضایت ضمنی شهروندان و ساکنان در بافت، به بهره‌گیری از روش های مشارکتی مالی و محدود و اوراق مشارکت مالی و جذب سرمایه‌گذار خصوصی و تأمین رضایت آنها به طرق مختلف روی آورد. تا اینکه در نهایت طرح و پروژه های معماری تجاری، اقامتی، مسکونی زیادی روی کار آمد که تراکم منطقه را به شدت (از تراکم حدود ۱۲۰ درصد به ۲۸۰ تا ۴۰۰ درصد بر طبق ضوابط و مقررات طرح تفصیلی طرح

نوسازی و بهسازی بافت پیرامون حرم، مصوب ۱۳۸۷) افزایش داد. کاربری های غالباً مسکونی را به کاربری های تجاری و اقامتی حتی در خیابان های فرعی تغییر داد. همچنین برای تخریب بخش وسیعی از بافت و تأمین باغ راه ها (که برخلاف عنوان و هدف ساخت آنها، تبدیل به معابر تجاری شده اند) یا پیاده راه های مناسب با زائر و گردشگر اقدام شد که باعث خروج و مهاجرت بسیاری از ساکنان و شاغلان قدیمی بافت و از بین رفتن هویت موجود شکل گرفته قدیمی مجموعه گردید.

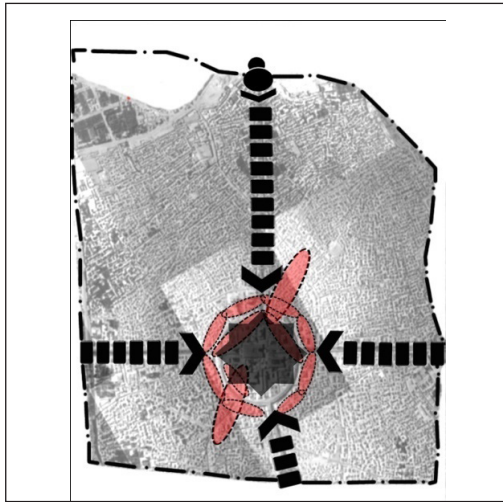
۸. یافته های تحقیق

با توجه به تصاویر هوایی و نقشه های موجود از شهر مشهد و منطقه ثامن و همچنین توضیحات ارائه شده، تحول کالبدی شکل و فرم در منطقه ثامن را می توان در تصویر شماره ۶ مشاهده کرد. همان طور که گفته شد، با توجه به ماهیت شهر مشهد و خصوصاً هسته مرکزی و پیرامونی حریم حرم امام رضا، شکل و فرم منطقه

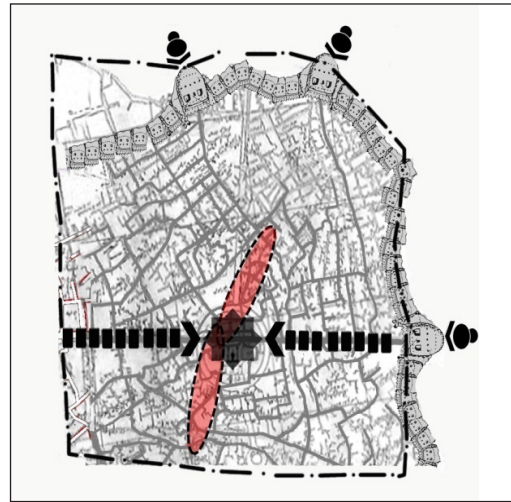
جدول ۳: نگرش های کلی و اقدامات انجام شده در منطقه ثامن در دوره های مختلف - منبع: نگارندگان

بازه زمانی	نگرش کلی	اقدامات
تیموری، صفوی و قاجاریه	ارادت خاص دربار نسبت به ائمه شیعه	احداث خیابان چهارباغ که از وسط صحن عتیق می گذشت (شکل اصلی توسعه حرم و منطقه پیرامون آن) دو نیمه شدن بازار سراسری مشهد در اثر احداث صحن عتیق
	توسعه معماری مجموعه	احداث و توسعه صحن ها، رواق ها، مدارس، تزیینات داخلی بناها، تعمیرات و بازسازی بناها
	توسعه شهری	آغاز تخریب ساختمان ها و عمارت های گردآورد حرم در سال ۱۳۰۸ با هدف ساخت فلکه حرم نوسازی با جراحی بافت قدیمی: احداث خیابان های عمود برهم چند پاره شدن بازار سراسری مشهد و کاسته شدن از اعتبار سنتی آن به دلیل احداث فلکه قدیم حضرت
پهلوی اول ۱۳۰۰-۱۳۲۰	شاه تولیت اصلی حرم را به عهده داشت ۲ متولی برای آستان قدس که توسط دولت منصوب می شدند. نگاه به دین به عنوان کمک به پیشبرد پروژه یکپارچه سازی ایران روحیه دین گرایی و مبارزه با روحانیون (حمله به مسجد گوهرشاد)	طرح ساخت موزه رضوی تاسیس مدرسه آستان قدس تاسیس دانشگاه علوم و معقول تاسیس سرداب مخصوص برای دفن اموات تاسیس بیمارستان جدید و مجهز (شاه رضا)
	سایر اقدامات مدیریت	انتقال ملاحای حرم به بانک ملی تهران ۱۳۱۶ تعطیلی ۸ ساله نقاره خانه واگذاری موسسات فرهنگی آستان قدس به اداره دولتی فرهنگ تبدیل غیر شرعی املاک آستان قدس و فروش ملاحای آستان قدس (بدینی مردم به فرهنگ وقف) تاسیس دفتر انتظامات و مراقبت
پهلوی دوم ۱۳۲۰-۱۳۵۷	تأثیر نگرش های مختلف و روش های اعمال قدرت مختلف متولیان آستان قدس (قدرت و حاکمیت زیاد ولیان، شهردار وقت و زاهدی در اجرای برنامه تخریب پیرامون حرم و گرفتن املاک پیرامون حرم از مالکان تا اقدامات مناسب مدیریتی و اجرایی پیرنیا و دیگران)	نوسازی بزرگ مقیاس: توسعه ی مجموعه حرم مطهر حضرت رضا با تخریب مراکز تجاری، اقتصادی و مسکونی اطراف حرم مطهر حضرت رضا اجرای طرح فلکه حرم در ۱۳۵۷ تخریب و تسطیح بازار قدیم (پس از آتش سوزی قسمتی از بازار) به دستور عبدالعظیم ولیان، استاندار وقت، و انتقال بازاریان به بازار رضا توسعه مجموعه حرم از طریق فرم گرای تهیه طرح جامع شهر ۱۳۴۵-۱۳۷۰
	توسعه معماری و بناهای مجموعه	تعمیر و مرمت بناها، ساخت و آیینته کاری رواق بزرگ احداث کتابخانه، ساخت دو رواق دارالزهد و دارالعباده تلفیق معماری سنتی و مدرن در توسعه حرم به واسطه توسعه تکنولوژی و پشتوانه مالی خوب دولت
	سایر اقدامات مدیریت	تعویض ۱۶ متولی برای آستان قدس، اصلاح آئین نامه آستان قدس به دست گرفتن کنترل اداره مسجد گوهرشاد، اداره جنابمیکخانه و موسسات مالی علما توسط دولت
پس از انقلاب	متولی جبهه اسلام و اعظ طیبی توجه و تأکید زیاد رهبر و دولت ها بر اماکن مقدسه خصوصاً حرم امام رضا انتقاد از انزوایگری حرم در طرح فلکه حضرت و تلاش برای حفظ پیوند حرم با بافت محلات	بهره برداری از فضای وسیع فلکه حرم برای خلق مراکز زیارتی، علمی و ... (از طریق ایجاد صحن) تلاش برای تعلق فضاهای پیرامون حرم به زوار (خدمات زائر) انتقال بیمارستان به محل جدید با نام عربی دارالشفا احداث زیرگذر برای کاهش بار ترافیکی اطراف فلکه حرم (چه سالی ۱۳۷۴) بهره گیری از الگوهای نوسازی-بهسازی در بعد از انقلاب اسلامی ۱۳۵۷-۸۵ جمله روان بخشی (ایجاد دسترسی)، نگاه جامع و تاسیس شرکت عمران و بهسازی شهری، ۱۳۷۶ به منظور عمران و بهسازی اقدامات گسترده برای تخریب و نوسازی بافت قدیمی پیرامون حرم، جذب سرمایه گذار و مشارکت مالی شهروندان در پروژه های گسترده تجاری- اقامتی اجرای پروژه های جدید شهری با تراکم بالای ساختمانی در محدوده پیرامون حرم تخریب برخی بناها و بازارهای تاریخی از جمله سری از یک ها در سال ۱۳۶۰ که به جای آن پاساژ امین ساخته شد. تاسیس صحن های جمهوری اسلامی، بست شیخ بهالدین عاملی، بست طبرسی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، کتابخانه مرکزی، راه اندازی و توسعه و گسترش موزه ها، ساخت رواق دارالولایه مرکز اسناد آستان قدس در سال ۱۳۷۴ افزودن صحن های جامع رضوی، کوثر، غدیر، هدایت و روضان بر مجموعه ابنیه حرم تلاش برای ساماندهی لوگاف و اداره لوگاف توسعه احداث و گسترش فعالیت های اقتصادی، صنعتی و خدماتی آستان قدس

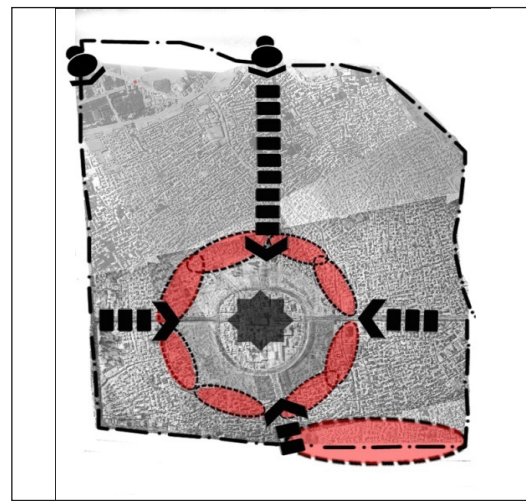
دوره پهلوی اول

اوایل پهلوی اول (شکل گرفته در دوره صفویه و قاجار)

افق طرح مصوب پس از انقلاب

دوره پهلوی دوم

تصویر ۶: تحول شکل و فرم منطقه ثامن در اثر نیروهای اقتصادی و مذهبی در دوره معاصر - منبع: نگارندگان

از سوی دیگر، به دلیل تمرکز توریست و زائر در پیرامون حرم، این منطقه از بیشترین و پر درآمدترین منطقه‌های کسبی و تجاری خرده فروشی در شهر بوده و به شکل‌های مختلف واحدهای مستقل تجاری، بازارچه و بازار سنتی و پاساژ استقرار یافته است. علاوه بر آن، قیمت بالای زمین و واحدهای کسبی و ملکی در منطقه ثامن، این محدوده را تبدیل به محل سرمایه‌گذاری وسیع ساختمان، اجاره ساختمان و احداث واحدهای اقامتی و تجاری کرده است. در جدول شماره ۴، نقش نیروهای مادی و معنوی در شکل و فرم منطقه ثامن جمع‌بندی شده است.

۹. نتیجه‌گیری

نتایج این تحقیق به اهمیت نهایی مرکزیت قدسی شهر و محوریت اصلی مکان مقدس در شهرهای زیارتگاهی اشاره می‌کند که با وجود شکل‌دهی عمدی و غیرعمدی جهات توسعه شهر و ایجاد مرکزیت‌های جدید اداری، اقتصادی و توریستی، همچنان با اهمیت‌ترین نقطه شهر و در واقع نقطه عطف شهر محسوب می‌شوند. از جمله در مشهد که با وجود جهت‌گیری توسعه شهر به سمت غرب، هنوز نقطه عطف تردد‌های شهری، تمرکز جمعیت،

ثامن شهر مشهد، بیش از هر چیز تحت تأثیر رقابت و تعامل بین دو نیروی مذهب (معنوی) و اقتصاد (مادی) بوده که ماهیت متفاوتی دارند.

از یک سو، تقدس مکانی حرم و حریم حضرت رضا، شکل و فرم شعاعی حرم مطهر را حفظ کرده و هنوز مجموعه حرم و صحن اصلی آرامگاه حضرت، در مرکزیت عملکردها، ارتباطات و کانون توجه کل شهر قرار گرفته است (اگرچه طی دوره پهلوی دوم با ساخت ساختمان شهرداری و مجسمه شاه در میدان شهدا (میدان شاه سابق) و پس از آن با جهت‌گیری نامتعادل توسعه فیزیکی شهر به سمت غرب، از این مرکزیت تا حد کمی کاسته شد). ارتفاع بلند و شکوه‌گنبد و مناره‌های زرین، مجموعه ساختمان‌ها و صحن‌های با ارزش معماری، تاریخی و هنری، مجموعه بناهای حرم در محوریت دید محورهای ارتباطی شرقی - غربی در غرب و شرق مجموعه حرم و شمالی - جنوبی در شمال و جنوب حرم قرار دارد، با شکوه‌ترین جایگاه را در شهر به خود اختصاص داده و همچنین تمرکز بهترین و پیشرفته‌ترین مراکز فرهنگی و حوزوی (کتابخانه و موزه تخصصی، دانشگاه‌های علوم اسلامی) افکار جامعه شهری را به خود متمرکز ساخته است.

مراکز فرهنگی و سرمایه‌گذاری‌های سوداگرانه در بافت پیرامون حرم است.

موضوع دیگر، پتانسیل بالای شهرهای زیارتگاهی در تغییر و تحول فیزیکی است. در واقع بافت‌های فرسوده پیرامون اماکن مقدس در بیشتر شهرها، با سرعت و جدیت بیشتری مورد نوسازی و بهسازی قرار گرفته‌اند که دلیل آن را در توجه بیشتر دولت‌های مختلف به اماکن مقدس (چه با نیت ارتقای کیفیت قلمرو پیرامونی برای خدمات دهی به زائران و چه با اهداف عوام‌فریبانه و تظاهری)، تمایل بیشتر به سرمایه‌گذاری بخش غیر عمومی و غیر دولتی در پیرامون اماکن مقدس و درآمد نسبتاً بیشتر بخش عمومی در این مناطق به دلیل وجود زائر، گردشگر و سرمایه‌گذار بیشتر می‌توان دانست. به همین ترتیب، نوسازی منطقه ثامن شهر مشهد، در مقایسه با سایر بافت‌های فرسوده شهری در ایران، با جدیت تحت اجرا قرار گرفته است. اما فرصت‌های زیاد سرمایه‌گذاری در این منطقه و سطح بالای توانایی مدیریت شهری در اجرای طرح‌های شهری این قلمرو، نباید باعث از بین رفتن سایر ارزش‌های این بافت شود. از جمله افول ارزش‌های اجتماعی (مهاجرت گروه زیادی از ساکنان و شاغلان سابق بافت به علت اجرای طرح‌های توسعه و زوال سرمایه‌ها و شبکه‌های اجتماعی و در نتیجه از بین رفتن هویت محلات شهری)، ارزش‌های فرهنگی و تاریخی (تخریب بناهای تاریخی و فضاهای شهری قدیمی)، ارزش‌های محیطی (شدت تبعات توسعه با توجه به حجم بالای بارگذاری ساختمان، حجم بالای تردد شهری، تجمع آلودگی صوتی و هوا) که در منطقه ثامن و بسیاری دیگر از شهرهای زیارتی مثل مکه و مدینه محسوس است.

طرح توسعه پیرامون حرم رضوی با وجود اهداف و چشم‌اندازهای طرح، تلاش به منظور محوریت قرار دادن قدسیت منطقه و در خور بودن کیفیت توسعه آن، نهایتاً بیشتر تأکید بر معیارهای کمی توسعه و نحوه تأمین منابع مالی لازم برای اجرای طرح داشت. از آنجا که شهر مشهد و منطقه ثامن به دلیل سیاست‌ها و نگرش‌های خاص دولت اسلامی در یکی از نقاط کانونی توجه مسئولان در موضوع توسعه شهری است، بنابراین اقدامات، نظارت و بحث‌های بسیاری بر چگونگی الگوی توسعه و اجرایی نمودن آن شده است. از سوی دیگر، تعداد زیادی متقاضی سرمایه‌گذاری در این منطقه وجود دارد. به همین دلیل، بخش عمومی نیز از توانایی نسبتاً مناسبی برای تأمین هزینه‌های طرح در مقایسه با سایر مدیریت‌های شهری برخوردار بوده است. در عین حال، سیاست‌های تشویقی مدیریت شهری به منظور جذب و تشویق سرمایه‌گذار به تغییر ضوابط ساختمانی (افزایش تراکم تا ۲۸۰ و ۴۰۰ درصد) و تغییر کاربری در راستای افزایش سودآوری سرمایه‌گذاری و ساخت‌وساز در مرکز شهر مشهد هستند. به این ترتیب، تراز مالی و فیزیکی اجرای پروژه‌های آماده‌سازی و خدمات رسانی به زائران تأمین می‌سازد. در واقع، از این طریق به دنبال بهره‌گیری از حداکثر پتانسیل اقتصادی این منطقه و پاسخگویی به تقاضای بالای سرمایه‌گذاری است. به همین دلیل، گاه به تغییر ضوابط برای جذب سرمایه‌گذار توانمندتر پرداخته است. اگر نتایج مثبت

این طرح را می‌توان در تأمین خدمات و تسهیلات و زیرساخت‌های مناسب شهری در منطقه ثامن، بهره‌گیری از سرمایه‌های بخش خصوصی، ایجاد شکل شهری نمادین (شعاعی و حلقوی) و در عین حال پاسخگویی به نیازهای شهری در افق طرح (براساس برآوردهای طرح توسعه)، ارتقای سیمای شهری با احداث بناهای نوساز، افزایش سرانه فضای سبز شهری، ایجاد فضاهای شهری و توسعه مجموعه حرم و امکانات و خدمات مربوط به زائر و افزایش شکوه و عظمت این مجموعه دانست، نتایج منفی آن را در مخدوش شدن دید مناسب شهر به حرم مطهر (به طوری که امروز، دید به مرقد مطهر امام رضا تنها از طبقات بالای بناهای اقامتی بلندمرتبه نزدیک به حرم امکان‌پذیر است) و از بین رفتن هویت بافت قدیمی و هسته اصلی شهر مشهد (تخریب ساخت اصلی و بخش عظیمی از بافت هسته اصلی شهر) و جایگزین شدن آن با هتل‌ها و مراکز تجاری متعدد و بلندمرتبه (بدون ارتباط مناسب کالبدی با یکدیگر و ارتباط شخصیتی با بافت و فرهنگ گذشته این منطقه) می‌توان برشمرد.

همچنین اگر چه روزی اقتصاد و اشتغال غالب ساکنان شهر مقدس مشهد را خرده‌فروشی و خدمات رسانی به زائر تشکیل می‌داد، امروز شاغل گذشته از بافت پیرامون حرم دور شده و در جای دیگری از شهر مشغول است و دیگر ساکنان گذشته و قدیمی شهر، هویت منطقه پیرامونی حرم را تشکیل نمی‌دهند بلکه منطقه ثامن امروز ترکیبی از زائری با متوسط اقامت دو تا سه روز و سرمایه‌گذار داخلی و خارجی نا آشنا با هویت بافت تاریخی و شاغلانی است که کالای غیر ایرانی را در پاساژهای لوکس پیرامون حرم عرضه می‌دارند. اگر در گذشته شهروند ساکن و اقشار مختلف جامعه شهری هم در سوداگری شهری و بهره‌وری از اجاره ساختمان خود به زائران سهم داشتند، امروز سهم عمده بهره‌وری از ساختمان‌های منطقه ثامن و کسب سود از اقامت موقت زائر در بناهای اقامتی، محدود به سرمایه‌گذاران پروژه‌های کلان ساختمانی اقامتی و تجاری پیرامون حرم و نهایتاً محدود به برخورداری از سهم مالی اوراق مشارکت پروژه از پیش تعریف شده شهرداری است. در واقع، شهروند این شهر در تعریف چگونگی شکل‌گیری توسعه شهر و تغییر و تحول مهم‌ترین و قدیمی‌ترین عرصه شهری شهرش نقشی نداشته است. و تنها با مشاهده پیام‌های تبلیغاتی شرکت‌های سرمایه‌گذاری و مدیریت شهری و در صورت برخورداری از توان اقتصادی لازم، می‌تواند وارد صحنه رقابت وسیع و وسوسه برانگیز سرمایه‌گذاری و مشارکت مالی در پروژه‌های اقامتی و تجاری شود. شهروند در حالی در این پروژه‌های وسوسه برانگیز مشارکت می‌کند که از نتیجه آنها خبر ندارد و حتی فراموش کرده است که در ازای تخریب و از دست دادن چه چیزهایی، قرار است در منفعت یک پروژه تجاری یا اقامتی سهیم باشد.

بنابراین می‌توان چگونگی اثر نیروهای اقتصادی و مذهبی را در الگوی توسعه شهرهای زیارتی (بافت‌های پیرامون اماکن مقدس) را در نمودار شماره ۲ خلاصه نمود.

با توجه به این نمودار، می‌توان گفت اثرات نیروهای اقتصادی (مادی) و مذهبی (معنوی) بر تحولات بافت پیرامونی از طریق

جدول ۴: نقش نیروهای اقتصادی و مذهبی در شکل و فرم منطقه ثامن در دوره‌های مختلف - منبع: نگارندگان

شکل و فرم	نقش نهایی ارزش‌های معنوی (مذهبی) و اقتصادی در شکل منطقه ثامن	
	<p>الحاق اماکن مذهبی و فرهنگی جدید به ساختمان بقعه امام رضا ساخت بست بالا و پایین خیابان (تاکید ویژه بر نقش قدسی و کارکردی حرم)</p>	<p>هماهنگی کالبدی و کارکردی بست بالا و پایین خیابان با بافت قدیمی و بازار نقش قوی بازار و بست بالا و پایین خیابان در ساخت اصلی شهر</p>
	<p>مرکزیت حرم در ساخت اصلی شهر، اصالت بخشی به هویت بازار و مسیر ارتباطی اصلی شهر و تقویت نقش قدسی به واسطه قرار گرفتن در تقاطع عملکردی شهر</p>	
	<p>افزایش حریم رضوانی حرم مطهر از طریق ساخت دیوار و مرز فیزیکی ایجاد محورهای دید و دسترسی چهارجانبه به حرم مطهر ایجاد حلقه تردد به دور حرم برای عنصر مدرن زندگی شهری (وسیله نقلیه)</p>	<p>قطع بازار قدیم و در عین حال رونق بازارهای ناپیوسته پیدایش فعالیت‌های جدید اقتصادی در شهر (اجاره ملک به زائر) حفظ پویایی اقتصادی مرکز شهر با ارتقای شبکه دسترسی</p>
	<p>تاکید بیشتر بر مجموعه قدسی مرکز شهر و پویایی و نوزایی کارکردهای اقتصادی پیرامون حرم</p>	
	<p>ایجاد حریم سبز به دور حرم انقطاع مجموعه حرم از بافت پیرامونی</p>	<p>گردش توجه از سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی و توسعه‌ای در مرکز قدسی شهر به مراکز جدید پیدایش قطب‌های رقیب رشد در شهر، توسعه شهر به سمت غرب فرسودگی کالبدی و عملکردی بافت منطقه ثامن</p>
	<p>تاکید بر جنبه جلال و شکوه ظاهری مجموعه حرم و گردش سرمایه‌ها به سمت مراکز جدید تجاری، اداری و آموزشی شهر از جمله میدان شهدا</p>	
	<p>احداث صحن‌های عظیم و با شکوه و الحاق فضاهای خدماتی، فرهنگی و آموزشی به مجموعه حرم تاکید بر تأمین خدمات مورد نیاز زائر با استفاده از زمین‌های سبز و باز پیرامون حرم استفاده از الگوهای نمادین در شکل توسعه حرم و نوسازی بافت پیرامون حرم مخدوش شدن دید به حرم با احداث بناهای بلندمرتبه</p>	<p>جذب سرمایه‌گذاران کلان برای احداث فضاهای تجاری و اقامتی سودآور فرصت‌های جذاب سرمایه‌گذاری در ساختمان با تشویق به تجمیع و افزایش تراکم به عقب راندن ساکنان و شاغلان قدیم بافت و خصوصا اقشار کم درآمد مشارکت محدود، شعاری و مالی شهروندان در اجرای پروژه‌های کلان اقتصادی در مرکز شهر</p>
	<p>به وجود آمدن صحنه رقابت و رخ نمایی صحن‌های مقدس و بناهای مربوط به مجموعه حرم با ساختمان‌های بلندمرتبه و بعضاً پرزرق و برق تجاری و اقامتی به کنار گذاشته شدن فعالان اقتصادی قدیم بافت و حضور گروه‌های جدید گرداننده بافت منطقه ثامن (گروه‌های سرمایه‌دار غیر بومی)</p>	

شماره دوازدهم
پاییز ۱۳۹۳
فصلنامه علمی-پژوهشی
مطالعات شهر
سجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در شکل و فرم منطقه ثامن شهر مشهد در دوره معاصر

نمودار ۲: سازوکار اثرات نیروهای اقتصادی و مذهبی در تحول بافت‌های شهری پیرامون اماکن مقدسه شهرهای زیارتی - منبع: نگارندگان

- Puladi, Jamee Mohandesan Moshaver Iran, Tehran. (In Persian)
- Hindess, B. (۲۰۰۱), Discourses of Power: From Hobbes to Foucault, translated by Mostafa Yunesi, Shiraze, Tehran. (In Persian)
  - Hussein, M. (۲۰۱۳). From Courtyard to Monument: Effect of Changing Social Values on Spatial Configuration of "the Cities of the Holy Shrines" in Iraq. In Y. O. Kim, H. T. Park, & K. W. Seo (Eds.), Ninth International Space Syntaz Symposium, PP: ۳۸-۴۰, Seoul: Sejong University.
  - Kohandel, Z. (۲۰۰۹) An Study About Old Bazars around Imam Reza Holy Shrine (Gozari BeBazarhaye Ghadimi Atrafe Haram Motahare Razavi), Tazahaye Etela Resani Marakaze Asnad Va Pazuheshha, vol. ۱, No. ۴. (In Persian)
  - Khoshnevis, A. (۲۰۰۷) Contemporary architecture and the expansion of Imam Reza Sanctum (Memari Moaser va Tosee Harim Hazrat Reza), first conference on Sacred places, Mashhad. (In Persian)
  - Lynch, K. (۲۰۰۲) Good City Form (Shekle Khube Shahr) translated by Seyyed Hoseyn Bahreyni, University of Thran, Tehran. (In Persian)
  - Lynch, K. (۱۹۸۴) Good City Form, Massachusette Institute of Technology.
  - Mafi, E., Vatanparast, M., Razavi, M. (۲۰۱۲) The Assessment of Ecological Structure of Mashhad, Ghoghrafiya Va Tosee Nahiyeyi, No. ۱۸., PP: ۱۲۱-۱۰۰. (In Persian)
  - Molavi, M. (۲۰۰۵) Formal Analysing of Urban Space and Its philosophical basis (Tahlil Formal Fazaye Shahri va Payehaye Falsafi An), Fine Arts (Honarhaye Ziba) : ۲۱ : ۲۴-۲۷ (In Persian)
  - Morris, J. (۲۰۰۵) History of Urban Form, Before The Industrial Revolution, Translated by Raziye Rezazadeh, Elm Va Sannat University, Tehran. (In Persian)
  - Ozaslan, N. (۱۹۹۵). Historic Urban Fabric: Source of inspiration for Contemporary City Form. Ph.D. Thesis, University of York.
  - Rafiee, R., Mahiny, A. S., Khorasani, N., & Darvishsefat, A. A. (۲۰۰۹). Simulating Urban Growth - Mashhad, Cities, ۲۶-۱۹, ۲۶.
  - Rahnama, M. (۲۰۰۸) Impacts of Rehabilitation and Redevelopment Plans in Mashhad Downtown on Payin Khiyaban neighborhood (Asarate Ejraye Tarhaye Behsazi Va Nosazi Markaz Shahre Mashhad Bar Mahaleye Payin

افزایش قیمت زمین، تغییر نوع فعالیت‌ها و کاربری‌ها با توجه به خدمات و تسهیلات گردشگری و زیارتی (کاربری تجاری، اقامتی و هتل‌ها، مراکز تفریحی و خدماتی مربوط به زائران)، جذب سرمایه باعث ایجاد فضای رقابت در سرمایه‌گذاری و توسعه و جلب سرمایه‌های بخش خصوصی می‌گردد. در عین حال، نیروهای معنوی منتج از مکان مقدس، هم در جذب کاربری‌های مذهبی، آموزشی و خدماتی مرتبط با مذهب مؤثر است و هم غالباً الگوهای توسعه برای حفظ راستای دید، برجسته‌سازی ارزش‌های نمادین مجموعه مکان مقدس و هم حفاظت و تأکید بر محورهای برگزاری مراسم آیینی، به صورت الگوهای منظم و هندسی، افزایش فضاها و اماکن عمومی بر شکل و فرم نهایی بافت پیرامون مکان مقدس اثرگذار است. با این حال، یکی از چالش‌ها و دغدغه‌های عمده در هسته‌های اصلی شهرهای زیارتی، با وجود برخورداری از پتانسیل‌های جذب سرمایه، فرسودگی، فشردگی، تراکم بالای جمعیت و بومی و قدیمی بودن جمعیت ساکن در این بافت‌هاست که نوسازی و بهسازی و تغییر الگوی ساخت در آن را دچار مشکل می‌سازد.

References:

- Abbaszade, S., Gohari, H. (۲۰۱۲) Analysis of placement capital on Urban Form According to the Spatial Distribution Theory, Case Study: Mashhad (Barrasi Sathe Sarmaye Makani Dar Form Shahr Bar Paye Teory Chideman Fazayi, Nemune Moredi: Mashhad), the Fourth Conference of Urban Planning and Management. (In Persian)
- Aliabadi, M. (۲۰۰۷) An Introduction to literature about Design of Holy Shrines (Moghadamei Bar Mabani Nazari Tarahi Haram), First Conference of Sacred Spaces, Mashhad. (In Persian)
- Bahreyni, S. (۱۹۹۹) What is Urban Form and Why It Should Be Considerd? (Shekle Shahr Chist Va Chera Bayad Be An Ahamiyat Dad?), Memari va Farhang, PP: ۱۲-۸ (In Persian)
- Hamilton, S., Spicer, A. (۲۰۰۵) Defining the Holy: Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe, Ashgate Publishing, Ltd., Burlington.
- Haghghat Bin, M., Ansari, M., Pourjafar, M. (۲۰۰۹) Historical Study of Streets (Chaharbagh) in Mashhad in Safavi Era (۱۰۱۶-۱۰۲۰) (Barrasi Tarikhi Khiyaban (Chaharbagh) Shahr Mashhad dar Asre Safavi), Pazuheshhaye Tarikhi, Vol. ۴, PP ۵۴-۳۷. (In Persian)
- Habib, F. (۲۰۰۶) Searching For the Meaning of Urban Form (Kandokavi dar Maanaye Shekel Shahr), Honarhaye Ziba, Vol ۲۵, PP: ۱۵-۵. (In Persian)
- Hillier, J. (۲۰۰۹) Shadows of Power, Translated by Kamal

Khiyaban), Ghoghrafiya va Tosee Shahri, Vol. ۱۱, PP ۱۸۰-۱۵۷. (In Persian)

- Rohamm, M., Abbaszade, G. (۲۰۰۶) Comparison Study on the Assessment of Sprawl/Density of Metropolitans: Mashhad and Sydney (Motaleye Entebaghi Sanjesh Daraje Parakanesh/ Feshordegi Dar Kalanshahrhaye Sydney va Mashhad), Ghoghrafiya va Tosee Nahiyei, Vol ۶, PP ۱۰۱-۱۲۸. (In Persian)
- Simmins, G. (۲۰۰۸) Sacred Spaces and Sacred Places: A Comparative Approach. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller.
- Soltani, A., Namdariyan, A. (۲۰۱۰) The Study of Influence of Various Forces on Shaping Urban Spaces (Barrasi Tasir Niruhaye Mokhtalef Dar Sheklgiri Fazaye Shahri), Hoviyate Shahri, Vol. ۵, PP ۱۳۰-۱۲۳. (In Persian)
- Toffler, A. (۱۹۹۳) Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the ۲۱st Century (۱۹۹۰), translated by Shahindokht Kharazmi, Mehr (Ghom), Tehran. (In Persian)
- Weber, M. (۱۹۹۰) The City in Transition of Time, translated by Shiva Kaviyani, fourth publication, Sahami Enteshar, Tehran. (In Persian)
- Weber, M. (۲۰۰۵) Religion, Power and Society (Din, Ghodrat va Jamee) translated by Ahmad Tadayyon, Hermes, Tehran. (In Persian)
- Ziyaiyan, P., Soleymani Moghadam, H., Barzegar, S. (۲۰۱۱) Determination of the Best Direction for Mashhad Physical Expansion Using Multiple Factor Analysis (Taiene Jahate Behine Baraye Tosee Mashhad Ba Estefade Az Tahlil Chand Ameli), Fasname Elmi PAZuheshi Ghoghrafiya, Vol. ۳۰, PP ۹۴-۷۵. (In Persian)

۱۰۱

شماره دوازدهم

پاییز ۱۳۹۳

فصلنامه
علمی-پژوهشی

مطالعات
شهری

سنجش اثرات همگرایی نیروهای مذهب و اقتصاد در
شکل و فرم منطقه تاسن شهر مشهد در دوره معاصر